

*А.Ю. Скрипник
(м. Кам'янець-Подільський)*

КИЇВСЬКА ГУБЕРНІЯ ЯК СТРАТЕГІЧНИЙ РАЙОН ПЕРЕБУВАННЯ РОСІЙСЬКОЇ АРМІЇ НАПРИКІНЦІ XVIII — ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст.

У статті досліджуються дислокація і структурні зміни в частинах російської армії на території Київщини. Аналізується ступінь залежності й підпорядкованість великих воєнних формувань представникам вищої адміністративної влади в губернії.

Ключові слова: *армія, військове з'єднання, дислокація, переформування, реорганізація.*

У ході участі російської армії у військових конфліктах із сусідніми державами протягом XVIII ст. підшуковувалися нові й поступово вдосконалювалися існуючі формації середніх і великих військових з'єднань. Періодично отримуючи короткотривалі перепочинки, війська базувалися на певній території, де відбувалися переформування, створення нових частин, налагодження джерел постачання людей і ресурсів. Адже для розташування піхоти важливе значення мали кількість населених пунктів, придатних будівель у них та чисельність мешканців, для кавалерії — насамперед наявність зручних і великих пасовищ, зокрема, для артилерії — надійний арсенал і виробництво боєзапасу. Все це вдосталь мали землі Київської губернії, яку російське самодержавство поступово почало перетворювати на велику військову базу.

У цій статті досліджено й систематизовано історію формування та дислокації російських армійських військових з'єднань: полк — загін (бригада) — дивізія (інспекція) на території Київщини та початки створення постійної мілітарної інфраструктури управління і матеріального забезпечення.

Сучасна українська історична наука на початку XXI ст. продовжує активно досліджувати історію Правобережної України під владою Російської імперії, де серед багатьох цікавих напрямків не останнє місце займає військова проблематика. Наразі привертають до себе увагу праці О. Романцова, А. Філінюка, Н. Мацко, О. Реєнта¹, в яких містяться відомості про перебування певних окремих частин чи з'єднань на території повітів і міст Київщини, визначення загальної кількості солдат і офіцерів у контексті певних історичних цілей і завдань.

Кінець XVIII ст. для російських військ на правобережжі — це постійний стан перебування у готовності до активних бойових дій. Розгорнута імператором Павлом I бурхлива діяльність у напрямку всебічного реформування держави суттєво торкнулася й армії. Сучасник писав: «Мудрі зміни, справедливі пока-

рання, заслужені милості повідомлялися щогодини, щомиті!» Щодо самої армії, то «такої кількості передислокацій, переформувань, перейменувань, розформувань, відставок, звільнень, призначень тощо не було ніколи в інші часи»². Намагаючись реформувати армію відповідно до свого власного бачення її структури та розташування, імператор жонглював полками, немов картами в колоді. Постійні передислокації тривали незважаючи на стан обозу та спорядження, раціональну потребу чи пору року. «Полки за царювання Павла I мандрували з кутка в куток всією Росією, як біблійні ізраїльтяни пустелею», — з гірким гумором писали у своїх спогадах колишні офіцери.

Маючи за мету створення оптимальних військових конфігурацій, збройні сили імперії наприкінці 1796 р. були поділені на 12 дивізій за територіальним принципом. Це були предтечі військових округів, до складу яких входили піхотні, кінні й гарнізонні полки та артилерійські батальйони. Слід зазначити, що на той час на Правобережжі процес формування територіально-адміністративних одиниць (губерній) ще не був завершеним, тому полки дивізій часто перебували одночасно в населених пунктах декількох сусідніх губерній.

Зі складу 7-ї Української дивізії під командою генерал-фельдмаршала Румянцева-Задунайського у Києві базувалися Малоросійський та Київський гренадерські полки (які мали по два батальйони, загальною кількістю 4400 солдатів і офіцерів) та 1-й і 2-й Київські мушкетерські гарнізонні батальйони під командою київського військового губернатора І. Салтикова³. З 8-ї Катеринославської дивізії (командувач — генерал-фельдмаршал О. Суворов-Римницький), яку з вересня 1797 р. перейменували на Дністровську, в Умані перебував Орловський мушкетерський полк⁴. Перейменування цієї дивізії свідчило про військову пріоритетність і важливість західного напрямку над південним. Із Північного Причорномор'я війська підтягувалися до нових кордонів, відповідно їх кількість там зменшувалася, а в наступні роки, у процесі скорочення її територіальних меж з'явилася нова — Київська дивізія.

Територіально полки Дністровської, Київської та Української дивізій розташовувалися не лише в межах підконтрольних тому чи іншому військовому губернатору губерніях. Так, наприклад, полки Київської дивізії частково розквартирувалися у містах Малоросійської (згодом Полтавської та Чернігівської) і Слобідсько-Української губерній; полки Української — на теренах Подільської та Київської губерній; полки Дністровської — в повітах Подільської і Новоросійської губерній⁵.

Із 1801 р. новий цар Олександр I перейменував дивізії на більш мирну й дещо універсальну назву — інспекції. Розподіл армії на інспекції супроводжувався частими змінами дислокації військ на території країни і був спричинений головним чином політичними міркуваннями. Відсутність постійних великих військових з'єднань призводила до організаційного сумбуру, змушувала видавати велику кількість наказів і розпоряджень, щоб з полків і батальйонів скласти корпуси й армії. А оскільки політичні реалії часто змінювалися, то знову й знову відбувалися переміщення військ у нові формації. Згодом 135-ом регулярним полкам російських збройних сил повернули їхні старі наймену-

вання, замість павловських за прізвищами командирів чи шефів, і вони стали знову-таки традиційно іменуватися за назвами населених пунктів та місцевостей⁶.

На початку XIX ст. продовжувала зберігатися невідповідність адміністративно-територіальних меж правобережних губерній і військових інспекцій на їх територіях. Насамперед військове командування виходило із суто стратегічних міркувань і потреб. Інспекції почали ділити на загони, які у своєму складі мали піхотні та кавалерські полки, артилерію і саперні (понтонні) частини. Відповідно, саме розташування військ відображало бачення командування щодо організації й функціонування російських збройних сил у краї.

Із середини липня 1801 р. усі війська отримали новий розпис на квартири. На Київщині перебували полки чотирьох інспекцій. Із Брестської — в Бердичеві розташовувалася частина Польського кінного полку; з Української — до Білої Церкви прибув Київський гренадерський полк, переведений з Києва; з Дністровської — в Новомиргороді та населених пунктах Херсонської губернії Глухівський кірасирський полк⁷, у Богуславі та повіті — Сіверський драгунський, в Ольвіополі й Умані — Ольвіопольський гусарський, в Махнівці — Уланський Його Високості полк⁸, Охтирський гусарський полк — у Махнівському⁹, в Умані та повіті — Козловський мушкетерський полк¹⁰, Кримський мушкетерський полк — у П'ятигорах і Київському та Таращанському повітах¹¹, Галицький мушкетерський — у Липовецькому¹², з Київської інспекції у Києві — тільки Московський мушкетерський полк та Київський гарнізонний полк¹³.

Кінець XVIII — початок XIX ст. — це час масового формування нових військових частин на Правобережній Україні. Наприклад, призначений 28 вересня 1806 р. київським військовим губернатором генерал від інфантерії М. Голенищев-Кутузов, крім цивільних справ по нагляду за містом, багато часу й зусиль витрачав на приведення до ладу підпорядкованих йому військових частин¹⁴. Більшість цих полків і батальйонів нещодавно повернулись із закордонного походу проти військ Наполеона, а отже потребували чималої роботи з доукомплектування їх рекрутами, кіньми, амуніцією, зброєю, ремонту транспортних засобів тощо. Листування з комісаріатською та провіантською комісіями Київського депо прискорювало ці процеси. Згідно з імператорським дорученням, Михайло Іларіонович намагався заохотити київське дворянство до участі в забезпеченні військових частин, розташованих у цій губернії, продовольством та фуражем¹⁵.

Указом царя від 4 червня 1806 р. усі регулярні війська імперії замість інспекцій були знову поділені на 13 дивізій, а трохи пізніше — ще на п'ять¹⁶. Полки дивізій розподілялися за бригадами: кавалерійську, дві піхотні та егерську. Артилерійські роти складали артилерійську бригаду, яка мала той самий номер, що й дивізія, до якої вона була приписана. При кожній дивізії створювалися комісаріатські й провіантські комісії, що опікувалися питаннями речового, продовольчого та фуражного забезпечення. Полки і батальйони колишніх інспекцій, які дислокувалися у Київській губернії, увійшли до складу 7-ї та 8-ї дивізій. Як наслідок, із статистичної точки зору спостерігається

загальна висока концентрація військ на певній території, коли майже у кожному населеному пункті стояли військові, кількість яких не перевищувала 150 осіб на одне село.

За поданням Військової комісії, з березня 1803 р. розпочалося формування нових частин. Були визначені полки-донори, з яких по 1–2 ескадрони — відокремлені, що увійшли до складу новосформованих полків. На Київщині протягом весни–літа формувалися драгунські й гусарські полки. Так, Переяславський драгунський полк, що увійшов до Київської інспекції, отримав солдат з Інгермарландського, Київського, Стародубського та Кінбурзького полків. Генерал-майор граф Сіверс у м. Радомишлі з ескадронів Чернігівського, Тверського, Сіверського та Смоленського, з доповненням рекрутів Брестської інспекції сформував 5-ескадронний Новоросійський драгунський полк¹⁷.

Одеський гусарський полк, отримавши спочатку 2 ескадрони, а потім і декілька партій рекрутів, базувався у Махнівському та Сквирському повітах. У містечку Катеринопіль і в м. Звенигородці з двох ескадронів Ольвіопольського, двох ескадронів Єлизаветградського, двох ескадронів Павлоградського і двох ескадронів Олександрійського гусарських полків генерал-майор Голенищев-Кутузов сформував Білоруський гусарський полк, який розташувався у Звенигородському, Чигиринському та Катеринопільському повітах¹⁸. Стає зрозуміло, що за задумом військового командування на Київщині створювалося потужне кавалерійське угруповання у складі одного кірасирського, п'яти гусарських, трьох драгунських і двох уланських полків. Пізніше, у 1810 р., вся кавалерія імперії була виділена зі складу загальновійськових дивізій, і з її полків сформувалися окремі кавалерійські дивізії¹⁹.

Тільки наприкінці 1804 р. закінчився процес облаштування військ на «постійних квартирах» у містах і повітах Київської губернії. За наказом військового губернатора на кожен частину (полк) були складені окремі «Відомості», що містили інформацію про частину та її підрозділи; про пункти розташування батальйонів, рот, ескадронів; про кількість солдат і офіцерів у населених пунктах (близько 100–300 осіб); відстань до штабу (10–50 верст); відстань «до ротного двору чи місця збору»; статус населеного пункту (казенний чи поміщицький); які природні перешкоди є на шляху до штабу (річка, яри, ліси тощо)²⁰. У такому статичному положенні війська перебували майже до початку вторгнення Наполеона в Росію.

Зважаючи на слабкість поліції в губерніях, а точніше — майже повну її відсутність, цивільна влада домоглася дозволу на використання окремих військових підрозділів у своїх цілях. У 1802 р. малоросійський генерал-губернатор О. Куракін звертався до київського військового губернатора А. Феньша з проханням дозволити використовувати за негайної потреби війська Київської інспекції без попередньої згоди на це інспектора, без бюрократичної тяганини та узгоджень. Спираючись на указ Урядового Сенату, О. Куракін започаткував застосування армії в якості поліційної сили, потім ця практика застосовувалася в губерніях на Правобережжі, що було закріплено на законодавчому рівні: «Імператор звелів у термінових справах не питати дозволу в інспекторів, а в самі

полки звертатися в разі негайної необхідності про допомогу, а тільки потім ставити до відома інспекторів»²¹.

Місто Київ, яке зберігало статус адміністративного центру визначеної території (місце та межі якої кардинально змінилися на початку XIX ст. — *A.C.*), залишалося великим і важливим стратегічним військовим об'єктом. На початку XVIII ст. (1706 р.) за наказом та безпосередньою участю Петра I розпочалося будівництво Києво-Печерської фортеці, яка перш за все мала стати оплотом російського самодержавства на Наддніпрянщині, а в перспективі — опорним пунктом для подальшої військової експансії на українських землях. Зібравши велику кількість російських і українських військ, цар будував її за новими, новітніми на той час принципами військової фортифікації, тобто з поглядом у майбутнє. Крім потужних оборонних систем, фортеця стала місцем перебування представників російської цивільної й військової влади: тут жили і працювали генерал-губернатори, розташовувалася київська губернська канцелярія, поряд містився обер-комендант, генерали від артилерії та інженерного корпусу зі своїми штаб-офіцерами²².

З початку XIX ст. Київ все більше став нагадувати великий військовий табір, 31 тисяча цивільних мешканців змушена була утримувати власним коштом у своїх помешканнях біля 8500 солдат, як їх тоді називали, «осіб військового постою». У 1806–1810 рр., під контролем київських військових губернаторів М. Кутузова та М. Милорадовича, проведено значні роботи з перебудови та зміцнення Печерської фортеці, яка продовжувала бути головною військово-оборонною спорудою; тривали роботи по зведенню нових укріплень навколо міста. У травні 1810 р., дещо південніше, розгорнулося будівництво Звіринецького укріплення, яке продовжувалося до літа 1812 р. Плани і схеми отримали статус таємної військової інформації, тому не підлягали загальному ознайомленню чиновниками губернських установ, через те, що могли стати легкою здобиччю іноземних шпигунів²³. Для здійснення ремонтних робіт фортифікаційних споруд використовувалась окрема інженерна команда. Робота цієї команди велась під керівництвом інженерних офіцерів та постійним наглядом чиновника канцелярії військового губернатора. З метою прискорення робіт з травня 1810 р. на будівництві щодня перебували близько 5 тис. селян, міщан та 2500 солдат гарнізону²⁴.

Із 1801 р. за наказом царя генерали Інженерного департаменту мали щороку оглядати фортеці на західних кордонах імперії з метою підтримання належного бойового стану та своєчасного усунення недоліків. Вони отримали право домагатися в комендантів і військових губернаторів ремонту інженерних складових (споруд), належної комплектації фортець матеріалами, припасами й інструментами, впливати на кадрову політику, як-то: консультування та визначення професійного рівня місцевих інженер-офіцерів²⁵. Велика увага приділялася озброєнню таких укріплень. Зокрема, в Печерській фортеці було значно оновлено гарматний парк, що дало можливість при її обороні ефективно використовувати 493 півпудові та пудові гармати зразка 1805 року. Вони мали значно більшу далекобійність і універсальність боезарядів, могли стріляти ядрами, бомбами,

картечно й визнавалися найкращою артилерійською зброєю того часу. Київський арсенал займався виробництвом і ремонтом вогнепальної та холодної зброї. На 1 січня 1812 р. у ньому знаходилося 51 302 рушниц, 2 тис. карабінів і мушкетів і 694 пари пістолів²⁶.

До осені 1811 р. загальний комплекс укріплень «Київська фортеця» була приведена в повну бойову готовність. У своєму донесенні царю Олександрю I від 9 вересня 1811 р. П. Багратіон писав: «Під час проїзду через Київ оглянув фортецю й арсенал, які знайшов у досить доброму стані. Амуніції та спорядження досить багато, і добре зберігаються»²⁷. Разом з тим оперативний догляд і контроль продовжував перебувати у веденні військових губернаторів. У 1811 р. військовий міністр звернувся з доповіддю до імператора, яка потім отримала юридичну силу наказу. У ній мова йшла про підпорядкування фортець військовим губернаторам: «...В тих містах, де є військові губернатори, яким підпорядковане губернське правління, належний стан фортець через них охороняється...»²⁸.

Упродовж першого десятиріччя XIX ст. основу київського гарнізону склали регулярні частини декількох родів військ: Московський мушкетерський полк, Ризький мушкетерський полк, Київський гарнізонний полк (у складі 2-х батальйонів), рота 2-го Піонерського полку, Донського козацтва Мартинова 3-го полк, 11-й артилерійський полк, запасний піхотний полк та драгунська команда. До допоміжних і фортечних підрозділів відносилися окремих фортечний артилерійський дивізіон та Арсенал Печерської фортеці, понтонна рота на Подолі, батальйон військових кантоністів та учні військового дому. Загальна кількість становила близько 10 000 солдат і офіцерів та 1300 коней²⁹. Крім того, у місті щоденно, цілодобово несли варту підрозділи військових частин, що дислокувалися неподалік, періодично змінюючи одна одну.

Кількість гарнізону могла бути набагато більшою, але елементарно бракувало приміщень. Іноді виникали парадоксальні ситуації, коли військовий губернатор змушений був запобігати розташуванню у місті нових військових підрозділів. Так, у червні 1807 р. з підрозділів 16-ї дивізії генерала від кавалерії Апраксіна на околицях міста дозволили квартирувати тільки двом егерським полкам та на кантонір-квартирах — Охотському мушкетерському полку, а всі інші — в таборах на території повіту³⁰. Більше того, з Київського гарнізонного полку було виділено 300 солдат на доукомплектування полків цієї дивізії³¹.

9 липня 1811 р. у різних місцях Києва спалахнула величезна пожежа, яка швидко охопила усе місто, перетворивши його на море вогню і диму. Тільки на Подолі згоріла п'ята частина всіх будинків. «Все місто було наповнене гарячим димом так, що дихати було важко, а в даліні мало що було видно», — пригадував сучасник³². Серед міщан почали ходити безглузді чутки, які швидко набули небезпечного політичного змісту. Нібито російський уряд, розуміючи неможливість остаточно підкорити цей колишній польський край, вирішив його просто знищити, аби він не дістався полякам, союзникам французів. Як представник діючої влади, київський військовий губернатор М. Милорадович змушений був особисто їздити по Києву та заспокоювати мешканців.

Ще з 1806 р. в українські губернії на терени Правобережної України була закинута велика кількість шпигунів, більшість з яких — колишні польські офіцери. Спираючись на широку підтримку серед місцевої польської шляхти, вони повинні були збирати відомості про природні умови, шляхи, розвідувати місцевість, стежити за фортецями, дислокацією військ, провіантськими магазинами, зчиняти паніку, поширювати чутки та влаштовувати пожежі. Це неабияк турбувало військове керівництво. Усвідомлюючи, якої шкоди може завдати їхня діяльність у плані інформованості майбутнього супротивника щодо стану російських військ, воєначальники намагалися попереджати один одного про таку небезпеку та вживати заходів. Упійманих і заарештованих, а також підозрюваних у шпигунстві після короткого допиту відправляли до Петербурга³³.

Сукупність цих подій призвела до усвідомлення населенням швидкого початку війни з Наполеоном, але вже не десь у далекій Європі, а на території Російської імперії. Мешканці України не виключали, що й до їх обійсть дістанеться війна, і, незважаючи на присутність регулярної армії, доведеться захищати свою землю. Військові приготування у формі створення ополчення набирали все більше динамічного розмаху. Так, у Київській губернії було сформовано три полки Українського козацького війська, що розташовувалися: 1-й полк у Махнівці, 2-й полк у Білій Церкві, 3-й — в Умані загальною кількістю 3558 козаків. Тривав вишкіл новобранців, формувалася офіцерський корпус із місцевого дворянства, надходила додаткова зброя з арсеналів³⁴.

24 червня 1812 р. велика наполеонівська армія перейшла річку Німан між Ковно і Гродно, розпочавши вторгнення в межі Російської імперії. Командуванню заздалегідь було відомо про агресивні плани супротивника. Крім корегування стратегічного розташування трьох армій на західних кордонах військовим міністром М. Барклаєм де Толлі, тривало швидке просування полків із глибини території, зі своїх постійних місць розташування, ближче до кордону й остаточне об'єднання їх у боєздатні дивізії та корпуси. Якщо у Києві залишилася необхідна частина гарнізону на випадок оборони, то в усіх повітових містах і містечках не залишилося жодного солдата. На їх місце заступили так звані «місцеві війська», які не мали належного бойового вишколу. До них відносилися інвалідні роти, гарнізонні батальйони і роти (в губернських центрах), губернські штатні роти та повітові команди. Вони здійснювали внутрішню караульну службу з охорони важливих цивільних і військових об'єктів³⁵.

На початковому етапі війни стало зрозуміло, що в разі поразки чи невдалих бойових дій 3-ї армії генерала Торماسова під загрозою окупації опиниться не тільки Київ, а майже і вся Наддніпрянщина. У руках ворога може опинитися місто з його модернізованими укріпленнями та зброєю, великими запасами продовольства і фуражу в депо і магазинах. Це істотно посилить становище Наполеона та його позиції на півдні, створить сприятливі умови для вступу у війну Османської Порти та відновлення незалежності Польщі. Все це в сукупності поставить Російську імперію на межу не військової поразки, а самого існування держави як такої.

Наприкінці липня 1812 р. окреслилася перша реальна загроза захоплення ворогом північної частини України. Тому, крім надії на спротив армії, всіляко зміцнювався київський гарнізон, а саме: набраним з міщан Кінним полком, новосформованими козацькими полками та декількома регулярними батальйонами 3-ї армії. Продовжувалося будівництво додаткових укріплень навколо міста, на яких працювало біля 13 тис. міщан і селян губернії³⁶. Одночасно розпочалася евакуація з Києва до Полтави архівів міських та губернських установ, коштовностей та цінностей Лаври і монастирів, вивозилася ближче до театру бойових дій зброя з Арсеналу.

На початку вересня війська Третьої та Дунайської армій зуміли збити наступальний тиск ворога і розпочати його поступове витіснення з української території, але загроза залишалася. В середині жовтня у планах Наполеона південний напрямок відступу з Москви, який передбачав рух у напрямку Києва, фігурував як пріоритетний, і такий, який мав не тільки забезпечити армію продовольством і фуражем, а й змінити хід війни на його користь. Виключним героїзмом та ціною великих втрат війська М. Кутузова не пустили французів в українські губернії, чудово розуміючи, які наслідки це спричинить. З листопада 1812 р. командував князь М. Кутузов надсилав до Києва регулярні переможні реляції на адресу київського цивільного губернатора та митрополита київського і галицького про успіхи російської зброї над французами. Повідомляв, що «небезпека для міста минула» і наказував «...зачитувати повідомлення публічно на площах і в церквах, заспокоїти мешканців». Стало зрозуміло, що небезпека минулася³⁷.

У жовтні 1814 р., після повернення військ з-за кордону, Олександр I вирішив поділити усі сухопутні сили на дві армії. Перша армія під командуванням генерал-фельдмаршала Барклая де Толлі мала у своєму складі 17 піхотних і 11 кавалерійських дивізій. До кожної піхотної дивізії додали по одній бригаді пішої артилерії, а до кавалерійських — по дві кінно-артилерійській роті. Піхота об'єднувалась в окремі піхотні, а кіннота — в кавалерійські корпуси. Тільки три кавалерійські дивізії не були зведені в корпус, а додані до піхотних корпусів. Отже, у складі Першої армії перебували 5 піхотних і 4 кавалерійських корпуси загальною кількістю майже 300 000 солдатів. Друга армія — генерала від кавалерії графа Бенігсена — була набагато меншою і складалася тільки з двох піхотних корпусів (по 5 піхотних дивізій у кожному) та одного кавалерійського³⁸.

Географія розташування Першої армії була величезною, майже вся європейська частина імперії: від міста Риги Ліфляндської губернії до Єлизаветграда Херсонської. З тих полків, які виступали в похід проти армії Наполеона у червні 1812 р. з території Київської губернії, на свої старі квартири не повернувся майже жоден. У 1815–1816 рр. тут перебували частини 3-го піхотного корпусу, який мав у своєму складі три дивізії — 7-му, 24-ту і 27-му — які були частково розташовані ще в сусідніх повітах Чернігівської та Волинської губерній³⁹.

На початку 1817 р. відбулося нове призначення військ на квартири. У корпусу змінився номер — на 4-й, і замість 27-ї дивізії, відправленої до 5-го ре-

зервного кавалерійського корпусу в Білорусію. До його складу увійшли: 7-ма, 11-та і 24-та піхотні дивізії (з 1820 р. отримали нові номери: 10-та, 11-та і 12-та відповідно), 4-та драгунська дивізія, Українська уланська дивізія. Допоміжні частини: 4-й Піонерний батальйон, понтонна рота № 4, три ескадрони Жандармського полку та окрема команда, п'ять пересувних інвалідних рот, чотири гарнізонних батальйони Могилівської, Чернігівської, Волинської і Київської губерній та по одній жандармській команді в кожному з них, 27 повітових інвалідних команд. У самому Києві: Київський артилерійський парк, артилерійська гарнізонна рота № 5 (з 1826 р. до неї додали ще дві роти — № 6 і № 7, які увійшли до київського округу у складі 8-ї бригади), п'ять пересувних інвалідних рот, київський Арсенал, Шосткінський пороховий завод, Київська інженерна команда, три військово-сиротинські відділення. З метою підвищення мобільності при перевезенні провіанту та заощадження коштів на квартирне перебування військ з травня 1819 р. у кожному піхотному корпусі сформували фурштатські батальйони, якими замінили старі громіздкі полкові обози⁴⁰.

Після повернення військ з-за кордону тривало їх облаштування на нових місцях та поступовий перехід на мирний режим служби.

Російське самодержавство прагнуло істотно обмежити військові витрати, а найбільш швидким і логічним кроком було зменшення кількості збройних сил. У серпні 1816 р. вийшов указ царя про істотне скорочення кількості солдат у полках 6-го піхотного корпусу, розташованого на території Слобожанщини. Передбачалася відставка старих вояків, зменшення штатного розпису полків у кожній з трьох дивізій до 770 солдатів і офіцерів, а з серпня 1817 р. по усій Першій армії розпочалося скорочення особових складів других батальйонів, насамперед в полках 8-ї, 10-ї, 11-ї та 12-ї дивізій, до 419 військовослужбовців у кожному. Ці укази стали сигналом чи дозволом для започаткування процесу, спрямованого на зменшення і реорганізацію армії: від кількісного пріоритету до якісного⁴¹.

На наступні 1823–1824 рр. було заплановано скорочення військових видатків на 18 млн рублів. Передбачалося залишити кількість солдат у других батальйонах полків Другої армії аналогічно з полками Першої, в кожній артилерійській роті залишити по 4 гармати з обслугою, в кавалерійських полках по 4 ряди у взводі, в саперних і піонерних батальйонах і понтонних ротах утримувати понтони і обоз без коней, скасувати частину корпусних і дивізійних шпиталів. Крім зменшення кількості солдат у підрозділах, аналогічні зміни торкнулися й офіцерського складу. Наприклад, у кожному армійському кавалерійському полку наказано було «вбавити» по дев'ять офіцерів середньої ланки⁴².

Одночасно зі скороченням чисельності особового складу в регулярних полках за ініціативи графа Аракчеєва протягом 1817–1820 рр. всіляко зміцнювався і поповнювався до штатних розкладів Гвардійський корпус. Приміром, із розташованих на Київщині 1-ї кінно-егерської дивізії в містечку Білозірі та 2-ї кінно-егерської дивізії в містечку Золотопіллі відправлялися кавалеристи і гармаші до 2-ї кірасирської дивізії. Це повинні були бути хоробрі, досвідчені, дисципліновані й освічені солдати належної кваліфікації і відповідного зросту.

Згодом такі ротації негативно відбилися на загальному стані армійських полків, у яких і так після наполеонівських воєн відчувався брак досвідчених вояків⁴³.

Ще однією ознакою переходу армії на мирний стан стало розпорядження Головного штабу про караули. Зважаючи на неспроможність більшості губернських батальйонів Внутрішньої сторожі виконувати караульні функції в містах, до цієї служби все ширше почали залучатися військові підрозділи. Армійські полки, які перебували на квартирах у повітових містах, зобов'язали допомагати місцевим інвалідним командам здійснювати караульну службу та забезпечувати «тишу і спокій»⁴⁴.

На початок січня 1827 р., після усіх скорочень та реорганізацій полків 11 і 12 піхотних дивізій 4 піхотного корпусу, було вирішено створити так звану Зведену дивізію із шести полків, зменшених до одного батальйону кожний і поділених на дві бригади. Перша бригада мала два піхотних: 1-й (Слецький і Севський полки) і 2-й (Брянський і Орловський) Зведені піхотні полки та 1-й (21-й і 22-й Єгерські полки) Зведений Єгерський полк. 2-а Бригада складалася з 3-го (Курський і Староскольський полки) і 4-го (Рильський і Воронежський полки) Зведених піхотних полків та 2-го (23 і 24-й Єгерські полки) Зведеного Єгерського полку⁴⁵.

У січні 1828 р. вийшов наказ про «Кількість, перебування та управління окремими Резервними військами». Звертає на себе увагу ареал розташування: це територія Правобережжя, Бессарабії, Криму та Херсонської губернії. До складу цих військ входив Поселений 3-й кавалерійський корпус, який мав п'ять резервних кавалерійських бригад; у кожній Резервній піхотній дивізії піхотного корпусу перебувало вже три бригади; на додачу — кінна і піша артилерія, в якій окремі артилерійські роти були зведені у бригади: зокрема 13, 14 і 15-та, розташовувалися у Києві⁴⁶.

Стає зрозуміло, що під цими переформуваннями крилася ґрунтовна підготовка Миколою I та його генералами військ до майбутніх військових дій проти Оттоманської Порти. Ці частини призначалися для посилення Другої армії, яка перебувала на кордонах з Молдовою і Валахією. А щоб не викликати передчасно занепокоєння турків, ці приготування маскувалися під створення звичайних резервів.

Беручи до уваги точне виконання усіх указів, наказів та розпоряджень монархів і начальників Головного штабу збройних сил імперії щодо кількісних змін у кадровому складі польових частин армії, посилення батальйонів Внутрішньої сторожі, збільшення артилерійських частин та інвалідних команд, стало можливим з'ясувати кількість військовиків, які перебували на території Київської та частково суміжних губерній з 1816 по 1828 рр. Отже, без урахування персоналу Шосткінського порохового заводу, військово-сирітських відділень та поселених військ, особовий склад налічував у той період трохи більше 22 000 військовослужбовців. Порівняно з 1811–1812 рр. кількість регулярних військ, без урахування тодішніх козацьких полків та місцевого ополчення, скоротилася більш ніж удвічі. Водночас за цей період зменшилася кількість стройових та обозних коней у кавалерії, понтонних, артилерійських і піонерних (інженерних) частинах.

14 квітня вийшли Маніфест про початок війни з Оттоманською Портою та «Декларація про причини війни», в яких саме турки проголошувалися порушниками мирних договорів і угод та потенційним агресором⁴⁷. Відповідно, наступ російської армії в очах європейської дипломатії мав виглядати як превентивний крок щодо порушника миру в регіоні. Ще на початку квітня розпочалася передислокація частин 4-го піхотного корпусу з території Київщини до складу військ Другої армії, ближче до південних кордонів імперії. На їх місце з внутрішніх російських губерній прибули дивізії 2-го піхотного корпусу⁴⁸.

Незабаром втрати в бойових частинах на війні з Туреччиною змусили самодержавство відроджувати скорочені в попередні роки з'єднання. У січні 1829 р. було прийняте рішення про нове формування 11-ї та 12-ї піхотних дивізій 4-го піхотного корпусу відповідно до повних штатів і комплектації⁴⁹. Водночас відбувалося зосередження частини артилерії так званої Діючої армії та всієї артилерії Резервних військ у більшій за розмірами формування. Усі роти і бригади поповнювали до повного штату гарматами й обслугою та зводили в артилерійські дивізії, які відправляли до театру бойових дій. Зокрема, три київських бригади потрапили до складу 5-ї Артилерійської дивізії. Ці частини відправляли на посилення армії в район річки Прут, під Ізмаїл, Фальчі та Галац⁵⁰.

2 вересня 1829 р. вийшов «Трактат», укладений у м. Адріополі між Російською імперією та Оттоманською Портою про припинення війни і вічний мир. Наприкінці вересня армія поступово почала переходити на мирний режим служби. Поступово з Валахії поверталися військові частини, на які чекали нові розписи дислокації та розташування у складі 1-ї Армії на території Правобережної України. Крім військ 2-го піхотного корпусу, який своєю більшою частиною розташовувався в районі Києва та у північних повітах губернії, сюди прибув 3-й піхотний корпус у складі 3-ї гусарської дивізії, 9-ї, 10-ї, 11-ї та 12-ї піхотних дивізій, 3-ї артилерійської дивізії та 3-го піонерного батальйону. Він перебував у районі Умані та південних повітах⁵¹.

Після закінчення російсько-турецької війни (1828–1829 рр.) на території Київщини остаточно, принаймні, майже до початку Кримської війни, дислокація частин, зведених у корпуси, залишалася незмінною. Вчасне створення таких великих з'єднань істотно полегшило управління військами та їх забезпечення, дозволило регулювати потреби полків в особовому складі, продовольстві та зброї, певною мірою спрощувало бюрократичне листування між командуванням та представниками цивільної влади на місцях.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

---

¹ Романцов О. Інститут військових губернаторів у системі російського територіального управління Правобережною Україною (кінець XVIII — перша половина XIX ст.): дис. ... к.і.н. — К., 2009; Філінюк А. Правобережна Україна наприкінці XVIII — на

початку XIX століття: тенденції розвитку і соціальні трансформації: монографія. — Кам'янець-Подільський: Аксиома, 2010; *Мацко Н.* Військова політика Російської імперії на Правобережній Україні (1792–1874 рр.): дис. ... к.і.н. — Тернопіль, 2012; *Гуржій О.* Війна 1812 року: український контекст / Гуржій О., Реєнт О., Палій А. — К.: Ін-т історії України, 2012.

² История 4-го Лейб-Драгунскаго Псковскаго Ея Величества полка 1701–1883 г. / Составиль князь Е.П. Урусов. — Изд. 2. — СПб., 1886. — С. 280.

³ Полный свод законов Российской империи (далі — ПСЗ). Собр. 1. — Т. XLIII. — Часть 1-я к № 17606. — С. 4; *Бантыш-Каменский Д.Н.* Биографии российских генералиссимусов генерал-фельдмаршалов. — Ч. 2. — М., 1991. — 268 с.; Кутузов М.И. Сборник документов / Под ред. Л.Г. Бескровного. — Т. 2. — М., 1951. — 551 с.

⁴ ПСЗ. Собр. 1. — Т. XXIV. — СПб., 1830. — № 18150. — С. 741.

⁵ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України), ф. КМФ 12, оп. 1, спр. 31, арк. 2–4.

⁶ ПСЗ. Собр. 1. — Т. XXVI. — СПб., 1830. — № 19809. — С. 599–601.

⁷ ЦДІАК України, ф. 533, оп. 1, спр. 772, арк. 61.

⁸ Там само, арк. 160.

⁹ Державний архів Київської області (Держархів Київської обл.), ф. 1, оп. 336, спр. 786, арк. 60–60 зв.

¹⁰ ЦДІАК України, ф. 533, оп. 1, спр. 17, арк. 33.

¹¹ Там само, спр. 772, арк. 73–73 зв.

¹² Держархів Київської обл., ф. 1, оп. 336, спр. 786, арк. 16.

¹³ ПСЗ. Собр. 1. — Т. XXVI. — СПб., 1830. — № 19951. — С. 722–727.

¹⁴ ЦДІАК України, ф. 533, оп. 1, спр. 1077, арк. 2.

¹⁵ Кутузов М.И. Сборник документов... — С. 459.

¹⁶ ПСЗ. Собр. 1. — Т. XXIX. — СПб., 1830. — № 22161. — С. 345–349.

¹⁷ ПСЗ. Собр. 1. — Т. XLIII. — Часть 2-я к № 20674. — СПб., 1830. — С. 14–15; ЦДІАК України, ф. 533, оп. 1, спр. 772, арк. 176.

¹⁸ ЦДІАК України, ф. 533, оп. 1, спр. 772, арк. 160.

¹⁹ Там само, спр. 522, арк. 4–11; ПСЗ. Собр. 1. — Т. XXXI. — СПб., 1830. — № 24389. — С. 395–398.

²⁰ ЦДІАК України, ф. 533, оп. 1, спр. 772, арк. 874–891.

²¹ Так само, спр. 70, арк. 2–3.

²² Описи Київського намісництва 70–80-х років XVIII: Описово-статистичні джерела. АН УРСР. Архіогр. комісія та ін. / Упоряд. Г.В. Болотова та ін. — К., 1989. — С. 18.

²³ *Голованов О.* Інженерна підготовка міста Києва до оборони напередодні та під час війни 1812 року // Київська старовина. — 2000. — № 4. — С. 23–32; ЦДІАК України, ф. 533, оп. 5, спр. 567, арк. 1–8.

²⁴ ЦДІАК України, ф. 533, оп. 5, спр. 558, арк. 28–33; *Абалихин Б.С.* Отечественная война 1812 года на Юго-Западе России: Учебное пособие по спецкурсу. — Волгоград, 1987. — С. 24.

²⁵ ПСЗ. Собр. 1. — Т. XXVI. — СПб., 1830. — № 19931. — С. 709; Список генералитета, штаб и обер-офицеров корпуса инженеров путей сообщения. — СПб., 1825. — С. 11.

²⁶ *Гуржій О.* Війна 1812 року: український контекст. — С. 15; *Абалихин Б.С.* Указ. соч. — С. 25.

²⁷ Генерал Багратион. Сборник документов и материалов / Под редакцией С.Н. Голубова. — М.: ОГИЗ, 1945. — С. 119; ЦДАК України, ф. 533, оп. 1, спр. 1487, арк. 13–19.

²⁸ Державний архів Хмельницької області (Держархів Хмельницької обл.), ф. 227, оп. 1, Т. 1, спр. 658, арк. 8–9.

²⁹ Российский государственный военно-исторический архив (РГВИА), ф. 26, оп. 152, д. 328, л. 299; ЦДАК України, ф. 533, оп. 1, спр. 846, арк. 19–22.

³⁰ Держархів Київської обл., ф. 1, спр. 780, арк. 62.

³¹ РГВИА, ф. 26, оп. 152, д. 368, л. 762, 774.

³² Киевская старина. — Ежемесячный исторический журнал. Год двадцать восьмой. Том ХСХVI. — 1909. — Янв.–февр. — С. 34.

³³ *Абаліхін Б.С.* Український народ у Вітчизняній війні 1812 р. — К., 1962. — С. 8–9.

³⁴ *Гуржій О.* Війна 1812 року: український контекст. — С. 28.

³⁵ *Богданов Л.* Русская армия в 1812 году: Организация, управление, вооружение. — М., 1979. — С. 21.

³⁶ ЦДАК України, ф. 442, оп. 787, спр. 1475, арк. 1–20.

³⁷ Там само, ф. 127, оп. 366, спр. 186, арк. 1–3.

³⁸ ПСЗ. Собр. 1. — Т. XXXII. — СПб., 1830. — № 25723. — С. 317; Русская военная сила / Под редакцией генерал-майора А.Н. Петрова. — Т. 2. — Гл. XX. — М., 1897. — 569 с.

³⁹ Обзорение состава и устройства регулярной русской кавалерии От Петра Великого и до наших дней / Сост. П.А. Иванов. — Приложение VII. — СПб., 1864. — С. 15.

⁴⁰ ПСЗ. Собр. 2. — Т. I. — СПб., 1830. — № 574. — С. 927–929; ПСЗ. Собр. 1. — Т. XXXIV. — СПб., 1830. — № 26592. — С. 5; № 27173. — С. 900–902; ПСЗ. Собр. 1. — Т. XXXVI. — СПб., 1830. — № 27786. — С. 165–168.

⁴¹ ПСЗ. Собр. 1. — Т. XXXII. — СПб., 1830. — № 26368. — С. 954–956; № 26397. — С. 988–989; Походы 64-го пехотного Казанского Его Императорского Высочества Великого князя Михаила Николаевича полка. 1642–1700–1886 / Составили В. Борисов и А. Сыщанко. — СПб., 1888. — Гл. XXXVII. — С. 285–286.

⁴² ПСЗ. Собр. 1. — Т. XXXVIII. — СПб., 1830. — № 29398. — С. 881–882; ПСЗ. Собр. 2. — Т. II. — 1827. — № 866. — С. 85–86.

⁴³ ПСЗ. Собр. 1. — Т. XXXIV. — СПб., 1830. — № 27027. — С. 744–745; Т. XXXVII. — СПб., 1830. — № 28154. — С. 57–64; История Русскаго Генеральнаго Штаба / Сост. Н.П. Глиноецкий. — Т. 1: 1698–1825. — СПб., 1883. — Гл. X: 1815–1825. — С. 289.

⁴⁴ ПСЗ. Собр. 1. — Т. XXXIII. — СПб., 1830. — № 26572 а. — С. 1132–1133; Т. XXXV. — СПб., 1830. — № 27282. — С. 121.

⁴⁵ ПСЗ. Собр. 2. — Т. II. — СПб., 1830. — № 818. — С. 19–20.

⁴⁶ Хроника Российской Императорской армии / Составленная по Высочайшему повелению. Часть III. — СПб., 1852. — С. 181–218; ПСЗ. Собр. 2. — Т. III. — СПб., 1830. — № 1705. — С. 23–25.

⁴⁷ ПСЗ. Собр. 2. — Т. III. — № 1947; № 1948. — С. 383–394.

⁴⁸ ЦДАК України, ф. 533, оп. 3, спр. 266, арк. 19–27.

⁴⁹ Хроника Российской Императорской армии. — Часть IV. — СПб., 1852. — С. 430, 440; ПСЗ. Собр. 2. — Т. IV. — СПб., 1830. — № 2619. — С. 60.

⁵⁰ ПСЗ. Собр. 2. — Т. IV. — № 2642. — С. 84–86.

⁵¹ Там же. — № 3128. — С. 622–633; № 3178. — С. 667–669.

Стаття надійшла до редколегії 17.10.2013.

**КИЕВСКАЯ ГУБЕРНИЯ КАК СТРАТЕГИЧЕСКИЙ РАЙОН ПРЕБЫВАНИЯ
РОССИЙСКОЙ АРМИИ в конце XVIII — первой половине XIX в.**

В статье исследуются дислокация и структурные изменения частей русской армии на территории Киевщины. Анализируется степень зависимости и подчиненность больших военных формирований представителям высшей административной власти в губернии.

Ключевые слова: *армия, военное соединение, дислокация, переформирование, реорганизация.*

**KIEV PROVINCE AS A STRATEGIC REGION STAY OF THE RUSSIAN ARMY
at the end of XVIII — first half of the nineteenth century**

The paper considers dislocation and structural changes is the Russian Army in Kyiv region. Subordination of large military units to higher administrative authorities in the region has been analyzed.

Keywords: *army, military unit, dislocation, restructuring, reorganization.*